

DIALÓG PO KONCI POLITIKY A DEJÍN

Ivan Landa, Jan Mervart a kol., Proměny marxisticko-křesťanského dialogu v Československu (Praha: Filosofia, edice Studie a prameny k dějinám myšlení v českých zemích, svazek 14, 2017) 493 s. ISBN 978-80-7007-481-7

Novinka z vydavateľstva Filosofia je bohaté a vďaka rôznorodému obsahu obdivuhodné a očividne i zostavovateľsky náročné dielo. Výsledkom je v istom ohľade jedinečná kniha, ktorá súčasným čitateľom a čitateľkám prináša atmosféru intelektuálnych zápasov o podobu budúcnosti, ktoré prebiehali v 20. storočí, obzvlášť v šesťdesiatych rokoch 20. storočia. Kniha čitateľa nabáda klásť si otázku, či sa v súčasnosti vôbec dá nadviazať na niečo, čo verejnými debatami hýbalo v čase hľadania demokratického modelu usporiadania spoločnosti. Kolektívna práca dokázala zhmotniť všetky oceňované charakteristiky multidisciplinárneho prístupu, preto je často kritizovaná mozaikovitosť v tomto prípade skôr jej silnou stránkou.

Knihu okrem úvodu tvoria štyri samostatné časti, ktorých autormi je dovedna trinásť odborníkov z oblasti filozofie, teológie, sociológie a histórie (Ivan Landa, Jan Mervart, Karel Floss, Zdeněk R. Nešpor, Martin Dekarli, Jaroslav Vokoun, Jan Černý, Petr Kužel, Vít Bartoš, Petr Gallus, Jiří Pechar, Michael Hauser a Filip Outrata). Doplnenie analytických štúdií o dobové dokumenty, akými sú o. i. korešpondencia Ladislava Radoňského s Egonom Bondym, projekt a tézy knihy Vítězslava Gardavského, úvaha Milana Machovca, zápisky Jiřího Němca či spomienky Ladislava Hejdánka a Jana Sokola, analytickej knihe pridáva dôsledný humanistický rozmer i presvedčivosť osobného a subjektívneho pohľadu na predmet knihy.

Štruktúra knihy je vystavaná dobre a logicky. Prvá časť obsahuje texty, ktoré analyzujú historický kontext marxisticko-kresťanského dialógu v Československu. Berú pri tom špecifický zreteľ na konferenciu, ktorú Československá akadémia vied a nemecká kresťanská organizácia Paulus Gesellschaft zorganizovali v Mariánskych Láznach v roku 1967. Druhá časť knihy rieši otázky spojené s teizmom a ateizmom v sekularizujúcom sa svete. Tretia, analytická časť, reflektuje perspektívy a súčasné obmedzenia marxisticko-kresťanského dialógu. Posledných takmer sto strán, ktoré tvoria štvrtú časť knihy, tvoria už spomenuté dobové dokumenty alebo osobné spomienky na vrchol marxisticko-kresťanského dialógu v 60. rokoch 20. storočia.

Česko-nemecký dialóg?

Charakteristika knihy, ktorá pravdepodobne do očí (aspoň čitateľa spoza východného brehu rieky Moravy) udrie najväčšmi, môže byť v názve obsiahnutý prísľub analýzy vývoja a zmien marxisticko-kresťanského dialógu v Československu. Ten však zostáva nenaplnený. V samotnej knihe je totiž vidieť, že jej obsah sa zameriava výsostne na situáciu v českých historických krajinách – a to nielen v období pred vznikom Československa a po jeho zániku, ale aj počas existencie spoločného štátu. Jediná zmienka Jana Mervarta o absencii podrobnejšej analýzy situácie na Slovensku v súvislosti s marxisticko-kresťanským dialógom v 60. rokoch túto očividnú absenciu slovenských reálií len zdôrazňuje. Pritom práve silnejšia pozícia rímskokatolíckej cirkvi a väčšia religiozita na Slovensku boli v rámci Československa dôležitým faktorom, ktorý nielen posilňoval jednu stranu dialógu, ale zároveň tlmil politické možnosti moci pri presadzovaní sekulárnej, resp. materialistickej podoby identity štátu v rokoch 1948–1989. Ťažko to ale považovať za chybu zostavovateľov: práve ich dôkladný výber relevantných autorov a tém poukázal na túto historickú charakteristiku fungovania Československa ako na istú ideovo-diskurzívnu asymetrickú štátnu konfiguráciu. V nej bola dlhodobo hýbateľom politického a verejného diskurzu česká časť štátu, najmä Praha ako centrum a jadro kultúrno-intelektuálnych pohybov. Aj podrobné rekonštrukcie príprav a priebehu marxisticko-kresťanskej konferencie v Mariánskych Láznach v roku 1967 od Zdenka R. Nešpora a Jana Mervarta pôsobia, že aktívni slovenskí marxisti a kresťania pri príprave a priebehu tohto dôležitého prejavu marxisticko-kresťanského dialógu neboli. Samo osebe to však neznamená, že na Slovensku žiadny dialóg neprebíhal. Ukazuje to skôr na skutočnosť, že ak aj nejaké prejavy dialógu na Slovensku existovali, neboli dostatočne dôležité a vplyvné, aby o nich vedeli alebo ich brali do úvahy v českej časti štátu. A práve táto skutočnosť je hodná budúcej výskumnej pozornosti.

Pozornejší čitateľ si aj s ohľadom na súčasnú podobu vnútorných diskusií v rímskokatolíckej cirkvi možno všimne jedno dôležité špecifikum tohto dialógu. Dá sa ilustrovať na jednom zo súčasných rozporov vo vnútri cirkvi. Kongregácia pre náuku viery Svätej stolice uverejnila v roku 2004 *List biskupom katolíckej cirkvi o spolupráci mužov a žien v cirkvi a vo svete*. Tento list sa veľmi negatívne stavia k využívaniu pojmu rod (gender), lebo vraj naznačuje vzťahy konkurencie medzi mužmi a ženami, spochybňuje inštitúciu rodiny a prináša riziko oslobodzovania žien od biologického dualizmu, či hlása rovnoprávnosť mužov a žien spolu s rovnoprávnosťou homosexuality a „polyformných“ foriem rodiny. V tom istom roku však komisia nemeckej biskupskej konferencie *Justitia et Pax* uverejnila dokument *Rodová spravodlivosť a postoj svetovej cirkvi (Geschlechtergerechtigkeit und weltkirchliches Handeln)*. Tento dokument naopak rodovú politiku a uplatňovanie rodového hľadiska v širších politikách (*gender mainstreaming*) hodnotí pozitívne. Tento očividný rozpor poukazuje na koexistenciu dvoch nezlučiteľných interpretácií pojmu rod v rámci jednej cirkvi: Prvý je verný vnútornému cirkevnému výkladu témy, kým druhý ostáva verný medzinárodným dokumentom (teda svetu). Nie náhodou výklad väčšmi otvorený voči svetu pochádza z nemeckého

jazykového prostredia, ktoré sa špecificky zameriava na kultúru dialógov. Nemecká forma katolicizmu (ako aj prístup ku kresťanstvu) je svojím dialogickým prístupom vo vzťahu k iným svetonázorom a náboženstvám očividne špecifická a iná, než ako je obvyklé v iných častiach sveta.

Za jeden z takýchto dialogických prejavov nemeckej religiozity a intelektuálneho sveta možno považovať aj inú akciu, ktorá prebiehala v rovnakom čase ako diskusia o otázkach rodu. Dňa 19. januára 2004 prebehla v Mníchove verejná diskusia (dialóg), ktorá akoby nepriamo nadviazala a pokračovala v úsilí marxisticko-kresťanského dialógu v 60. rokoch. V januári 2004 vtedy ešte len budúci pápež Benedikt XVI., kardinál Joseph Ratzinger, diskutoval s pôvodne marxisticky zameraným filozofom a sociológom, predstaviteľom kritickej teórie Jürgenom Habermasom. Pôsobilo to ako stretnutie predstaviteľov dvoch inštitúcií – rímskokatolíckej cirkvi a sekulárneho akademického a intelektuálneho sveta, ktorí majú diskutovať o predpolitických morálnych základoch demokracie, o sekulárnom rozume a o úlohe náboženstva dnes. Bolo to však najmä stretnutie dvoch intelektuálov formovaných nemeckým myšlienkovým svetom a intelektuálnou praxou. V debate pokračovali v rokoch 2006 a 2007 – to však už len na diaľku a v čase, keď bol Joseph Ratzinger pápežom.

Táto zdanlivá odbočka k nemeckej tradícii dialogickosti má za cieľ zdôrazniť skôr teritoriálne a geografické špecifiká, v rámci ktorých sa marxisticko-kresťanský (alebo kresťansko-marxistický) dialóg v šesťdesiatych rokoch odohrával. Inými slovami, zdá sa, že dialóg v Československu bol pripomenutím a oživením prítomnosti českých krajín v určitom stredoeurópskom, presnejšie v nemeckom jazykovom a kultúrnom okruhu. Zároveň pripomína pretrvávajúci vplyv, či aspoň dedičstvo nemeckých intelektuálov (aj kresťanských), ktorí sa dlhodobo usilujú aj prostredníctvom kultúry dialógu o emancipačné pochopenie úlohy verejných intelektuálov aj kresťanstva. Túto dôležitú geopolitickú dimenziu naznačuje aj pohľad na dobovú citovanú literatúru, ktorá bola zdrojom inšpirácie pre obe strany dialógu, rovnako ako aj vtedajší prienik českých autorov do nemecky hovoriaceho sveta. Pozorné čítanie textov o charaktere a obsahu dialógu vyvoláva presvedčenie, že v ňom ide aj o pokračovanie starého česko-nemeckého sporu o podstatu kultúry a charakteru strednej Európy v zápase o „české“ dejiny. Táto dimenzia dialógu môže zároveň vysvetľovať zjavnú absenciu marxisticko-kresťanského dialógu na Slovensku (resp. výraznejšieho prejavu tohto dialógu), ktoré bolo na nemecký kultúrny svet napojené len prostredníctvom menšinového evanjelictva. Katolícka väčšina mala (aj historicky) silnejšie väzby smerom na „juh“, nie však na „západ“.

Bolo to naozaj tak?

Treba upozorniť, že kniha nedáva odpoveď na otázku, aký dialóg medzi kresťanstvom a marxizmom, ľavicou či komunizmom (ak by sme dialóg brali komplexnejšie) v Československu najmä v druhej polovici 20. storočia naozaj bol. Tejto populárnej predstave o zmysle vedy naštastie bráni profesionálna a očividne aj svetonázorová rôznorodosť

autorov. Tí spoločne vytvorili mozaiku, ktorá ako celok vytvára pomerne detailný a pôsobivý obraz vtedajšej skutočnosti. Ide o komplementárne pohľady smerujúce k marxistickým snahám o dialóg s kresťanmi, a kresťanským snahám o dialóg s vplyvným marxizmom. Čitateľkám a čitateľom kniha ponecháva priestor na nové otázky, pričom niektoré z nich aj sama explicitne formuluje. Ponúka možnosť vytvoriť si aj iný obraz dobového dialógu, hoci už len z hľadiska šírky záberu bude ťažké obraz predložený v recenzovanej knihe prekonať. Pokúsim sa naznačiť tri otázky, ktoré môžu v čitateľovi po prečítaní knihy pretrvať. Zároveň je dôležité pripomenúť, že na mnohé otázky, ktoré sa pred čitateľom vynárajú pri niektorých autoroch, nachádzame odpovede alebo náznaky odpovedí pri iných autoroch.

Kniha napríklad odhliada od jasného vymedzenia štrukturálnych predpokladov tohto dialógu. Názov knihy aj označenie dialógu ako marxisticko-kresťanského (rovnocenne vnímaného akoby išlo aj o dialóg kresťansko-marxistický, ako poznamenáva jeden z editorov knihy) nabáda k dojmu, že ide o dialóg kresťanstva a marxizmu. Táto optika je zreteľná aj vo väčšine príspevkov. No hlbšia reflexia núti čitateľa opustiť všeobecné kategórie „marxizmus“ a „kresťanstvo“, a sústrediť sa na to, že išlo o dialóg (niektorých konkrétnych) kresťanov a (niektorých konkrétnych) marxistov.

Uvedený dialóg teda nebol dialógom ideologických a mocenských štruktúr či reprezentantov týchto línii (čomu by sa viac podobali diskusie Habermasa s Benediktom XVI.), ale dialógom predovšetkým tých, ktorí sa hlásili k jednej z dvoch ideologických a vnútorne veľmi rôznorodých doktrín kresťanstva a marxizmu. Napriek tomu, že ako v prípade marxistov, tak aj v prípade kresťanov išlo o ľudí s pomerne silnými mocenskými a politickými pozíciami na vysokých školách alebo v štátnom aparáte, neboli to aktéri, ktorí by stáli až tak vysoko, aby mohli vystupovať ako reprezentanti kresťanstva alebo marxizmu. Tí, čo poznajú situáciu v Československu, vedia, že politika Komunistickej strany Československa (KSČ) nebola realizáciou marxizmu, v istých bodoch dokonca marxizmus popierala alebo ignorovala. Išlo skôr len o využívanie istého revolučného a mobilizačného potenciálu marxizmu, než o rozvíjanie marxizmu ako teórie či ideológie. Ako navyše ukázal vývoj po roku 1968, marxizmus v rámci dialógu reprezentovali ľudia „ducha“. Teda tí, ktorí boli dôležitými legitimizátormi ešte len novo sa formujúceho, no zatiaľ nie veľmi inštitucionalizovaného systému. Inštitucionalizácia systému sa totiž spája s byrokratizáciou a profesionalizáciou aparátu, teda aj s hierarchizáciou v rámci systému. To sa naplno prejavilo v sedemdesiatych rokoch, keď už ľudia „ducha“ neboli pre systém, ktorý sa opierať o vybudovaný byrokratický aparát, dôležití. Vtedy už vôbec nebolo dôležité akési intelektuálne či kreatívne rozvíjanie marxizmu.

Názov knihy ponúka silu obrazu o dialógu kresťanov a marxistov. Tento obraz ale aj v samotnej knihe relativizuje Michael Hauser. Spochybňuje, že v Československu vôbec boli nejakí „predstavitelia“ marxizmu a kresťanstva. Situácia viacerých účastníkov dialógu po roku 1968 naznačuje, že v rámci svojich svetov predstavovali skôr heterodoxné prvky; že ich predstavy o kresťanstve alebo marxizme neboli samozrejmosťou súčasťou

svetov, v ktorých profesijne pôsobili. V období po skončení dialógu a po roku 1968, a to nie len u nás, ale aj na západe, v podstate „vypadli z hry“ – a to či už v rámci cirkvi alebo v rámci komunistických strán.

Podobná výčitka by sa mohla vzniknúť aj voči pomerne pružnej a nejednoznačnej terminológii, ktorú si autori zvolili. No práve mozaikovitá štruktúra knihy poukazuje na nutnosť terminologickej nejednoznačnosti. Na jednej – marxistickej – strane totiž v rámci dialógu vystupuje veľmi široký prúd ľudí s rôznymi označeniami. Tie sa nie vždy vzájomne podmieňujú, ani sa však nevyklúčujú. Nie každý komunista bol zároveň marxistom, nie každý marxista ateistom, nie každý ateista komunistom či marxistom. Na viacerých miestach v textoch však vzniká dojem, že ide o synonymá.

Oproti tomu vystupuje pomerne homogénne chápaná skupina kresťanov, bez zásadnejšieho rozlišovania medzi tými, ktorí patrili ku katolicizmu a tými, ktorí sa hlásili k rôznym formám protestantizmu (pričom práve protestanti boli na dialógu vzhľadom na pomery v Československu očividne výraznejšie zastúpení). Istá forma ekumenizmu obsiahnutá v narábaní s označením „kresťan“ však asi nie celkom zodpovedá neekumenickej skutočnosti Československa, aká tu panovala prakticky od vzniku republiky v roku 1918. Kniha sa v tomto ohľade pohybuje v rámci ideálne a teologicky zdôvodňovaného používania slova cirkev a kresťanstvo, teda používa ich v singulári, čo popiera historickú medzikonfesionálnu rivalitu v oboch častiach Československa.

Ďalšia otázka sa vynára v súvislosti s tým, kto boli marxisti a kresťania, ktorí sa dialógu nezúčastnili. Aká bola pozícia tých, ktorí aj v tom čase pôsobili, takpovediac „pod obojím“? Aká bola pozícia veriacich komunistov (katolíckych alebo protestantských členov KSČ)? Takto sa z pohľadu na dialóg dvoch ideovo vyhraných strán vytratili tí, ktorí rozpor medzi týmito svetmi nevideli (alebo ho nechceli vidieť), či ktorí dokonca medzi dvomi protichodnými pozíciami mohli vidieť ich vzájomné prelínanie.

V prípade Slovenska to bolo viditeľnejšie. Najmä keď porovnáme počet členov KSČ s počtom tých, ktorí len na začiatku 50. rokov 20. storočia za masívnej propagácie vystúpili z cirkvi (hlbšie skúmanie by sa mohlo venovať tejto populácii aj na regionálnej úrovni). Možno však predpokladať, že aj v českých krajinách bolo veľa veriacich (vrátane rímskych katolíkov), ktorí boli zároveň členmi, prípadne funkcionármi KSČ.

Čitatelia si tiež môžu položiť otázku, ako to bolo s kňazmi, ktorí v roku 1948 vstupovali do KSČ. Aký bol ideový svet tých kňazov, ktorí sa v rámci Národného frontu, no mimo KSČ, podieľali na realizácii politiky Komunistickej strany (napr. Jozef Plojhar) a aktívne aj publicisticky vystupovali? Nebola náhoda, že práve v čase nástupu KSČ k moci a aj pod vplyvom situácie v Československu boli z cirkvi na základe dekrétu vtedajšieho pápeža Pia XII. paušálne exkomunikovaní všetci, ktorí vstúpili do Komunistickej strany alebo s ňou vedome a aktívne spolupracovali. Podobne nie je náhoda, že až nástup pápeža Jána XXIII., ktorý inicioval Druhý vatikánsky koncil, istou toleranciou komunistických režimov v podstate umožnil, aby sa marxisticko-kresťanský dialóg v roku 1967 v Československu uskutočnil.

Marxizmus a kresťanstvo v „porevolučnom“ čase

Pri čítaní sa najmä pri štúdiách Michaela Hausera o Milanovi Machovcovi a Karla Flossa o Josefovi Lukl Hromádkovi nedá obísť jedna, pravdepodobne najzásadnejšia, otázka, ktorú kniha nastoľuje. Je to problém revolúcie ako impulzu či nástroja nastolenia nového lepšieho sveta. Hoci to kniha nezdôrazňuje, dejiny vzťahov marxizmu (či radikálnej ľavice) a kresťanstva sú vzťahom dvojakým. Dvojakosť tohto vzťahu vyplýva z možného dvojakého uchopenia kresťanstva. Na jednej strane je to marxisticky pochopené náboženstvo, ktoré sa dialekticky konzervuje a zároveň v istých okamihoch revolučne mení. Na strane druhej ide o náboženstvo, kde rímskokatolícka cirkev s asi polstoročným meškaním dobieha moderné emancipačné úsilie marxistických a robotníckych združení sociálnym učením cirkvi.

Pohľad na emancipačné iniciatívy a hnutia, ktoré sú často spojené s revolučnými ambíciami, ukazuje, ako a kedy ich ciele a časť programu postupne preberala rímskokatolícka cirkev. Posledné dve storočia ukázali, ako sa najväčšia cirkev (ale aj množstvo menších) vždy len pokúšala dobehnúť ducha doby, ktorý sa spájal s eschatologickým očakávaním vytvorenia novšieho, lepšieho a spravodlivejšieho sveta. Marxizmus svojím revolučným impulzom a eschatologickým výkladom dejín pôsobil nielen ako náhrada za kresťanstvo. Pre mnohých bol aj zhmotnením a nástrojom na uskutočnenie kresťanského poslania. Aj preto bola v priebehu posledných dvoch storočí možná diskusia medzi marxizmom a kresťanstvom. Oba ideové prúdy však mali a majú isté spoločné črty a ciele. Predovšetkým mobilizačnú silu eschatologického a utopického odkazu lepšej a spravodlivejšej budúcnosti. Ich do budúcnosti nasmerované, perspektívne formulované predstavy o lepšom svete boli dôležitým zdrojom príťažlivosti pre široké masy, a mohli sa stať aj hýbateľmi dejinných a emancipačných procesov.

Zásadná otázka preto môže znieť, čo s takýmito dialógmi dnes, v čase krachu viery (nielen) v marxistickú eschatológiu? Čo s nimi v čase „konca dejín“, keď už chýba perspektívny cieľ, za ktorým by sa mali dejiny uberať? A čo s dialógom „naprávačov“ sveta v období po skončení viery v revolúciu? Čo s nimi v období, keď predstava revolúcie viac nie je prísľubom nádeje na lepší svet, ale skôr zdrojom obáv, že budúci svet bude ešte horší, ako ten dnešný? Marxizmus u nás po roku 1970 a vo svete po roku 1989 stratil čaro nádeje, prestal byť spôsobom smerovania k lepšej budúcnosti. Zmenil sa ak aj nie na démona, tak len na neverejnú akademickú teóriu. Kresťanstvo od nástupu Jána Pavla II. na čelo rímskokatolíckej cirkvi obrátilo svoje smerovanie od emancipácie človeka a začalo sa uberať k emancipácii tradícií a k programu, akúkoľvek ideológiu vyobcuje za hranice „reálneho“. Ak predtým cirkev dobiehala moderného ducha tehotného revolúciou a túžbou po zmene, od konca 70. rokov 20. storočia začala svojou politikou dobiehať nastupujúci politický a hospodársky neokonzervativizmus, bažiaci po istote tradície. Kto a s kým môže viesť dialóg v čase konca ideológií, a o čom môže byť tento dialóg? História už nemá smer, cirkev nemá koho dobiehať a sama neponúka príťažlivú eschatológiu. Práve naopak, rovnako ako stále silnejúci politický neokonzervativizmus, aj cirkev sa obracia do minulosti a spochybňuje celú osvieteneckú tradíciu

emancipácie. Ak o emancipácii vôbec hovorí, tak len o emancipovaní sa od ideológií (rodu /genderu/, marxizmu, vykorisťovania).

Môže viesť dialóg neideologická ľavica? Môžu politicky a spoločensky zásadný dialóg viesť akademici a teológovia, ktorí neoslovujú široké masy a ktorí vlastne nemajú verejný vplyv? Môže viesť dialóg najvyššie postavený predstaviteľ rímskokatolíckej cirkvi, pápež František, ak nemá konkurenčný alebo paralelný výklad zdrojov súčasných problémov? Alebo sa stala konvergencia kresťanstva s marxizmom prítomná v myslení pápeža Františka prechodom od dialógu k monológu? Súčasný pápež František sa vo svojej monologickej misii usiluje budovať vzťah k „Druhému“ – k ženám, homosexuálom, utečencom a chudobným. Zostáva však nohami pevne vrastený v súčasnosti. Bojuje proti odcudzeniu aj apatii, čím chce prebúdzat súčasníkov. Jediným perspektívnym, do budúcnosti nasmerovaným odkazom jeho posolstva je starostlivosť o prírodu. Akoby nahadzoval na smeč Jürgenovi Habermasovi, ktorý propaguje nutnosť ochrany náboženstva v sekulárnom svete, pretože ochranou náboženstva v nenáboženskom svete je možné ochrániť človeka v jeho ľudskosti. Možno práve uvažovaním o dnešku je myšlienkovito bohatá kniha *Proměny marxisticko-křesťanského dialogu v Československu* provokatívna a inšpiratívna. Ak bol v 60. rokoch 20. storočia marxisticko-kresťanský dialóg dôležitejší pre marxistov, ktorí hľadali transcendentálny rozmer dobového úsilia, dnes, v už reálne sekulárnom svete, môže byť paradoxne pomôckou kresťanského hľadania autentického života.

Miroslav Tížik